

ॐ प्रस्तावना ॐ

प्रस्तावना

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये आपण “महिला व बालकल्याण कार्यक्रम आणि विकास:कोल्हापूर जिल्हा परिषद” क्षेत्रासंदर्भात अभ्यास करणार आहोत. महाराष्ट्र शासनाने १९९२ साली “महिला बालकल्याण समिती” संदर्भात विशेष तरतूद केली. ही समिती प्रस्थापित करण्यामागे महत्वपूर्ण पार्श्वभूमी आहे. म्हणजेच, महिला व बालकाच्या संदर्भात भारतामधील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीच्या आधारावरच ही समिती एक विशेष उपक्रम म्हणून महाराष्ट्रात राबविण्यात आली आहे. त्यामुळे महिला व बालकल्याण समितीचा अभ्यास करावयाचे असेल तर आपल्याला भारतातील महिलाचे स्थान आणि स्थितीचा आढावा घेणे गरजेचे आहे.

जगात सर्वात प्राचीन संस्कृतीपैकी महत्वपूर्ण संस्कृती म्हणून भारतीय संस्कृतीची ओळख आहे आणि या संस्कृतीला ५००० वर्षांचा इतिहास आहे. एकूणच भारतीय संस्कृतीमध्ये पुरुष प्रधान संस्कृतीवरच जास्तीत जास्त भर दिल्यामुळे पितृसत्ताक पध्दती मोठ्या प्रमाणात रुजली. नंतर मनुस्मृतीच्या कालखंडापासून स्त्रीची अवनती झालेली आढळते.

मध्ययुगात सतीप्रथा, पडदा पध्दती, केशवपन प्रथा, मुलींना सार्वजनिक जीवनापासून अलग ठेवणे, त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, बालविवाह, प्रथा, विधवेचे पुनर्विवाह न होवू देणे अशा अनेक जाचक प्रथा अस्तित्वात होत्या. म्हणून स्त्रिला अतिशुद्ध असे संबोधले जाई.

१८ व्या शतकात ब्रिटिशांचे आगमन झाले. पारंपारिक राजकीय व्यवस्थेत बदल झाले. पण त्याचबरोबर स्त्रियांचा दर्जा ही खालावला गेला. “चूल आणि मूल” या सीमेतच स्त्रिया वावरत असेत. स्त्रियांना दुय्यम स्थान स्वीकारण्यास किंवा त्याचे दुय्यम स्थान टिकण्यास विविध माध्यमाचाही उपयोग झालेला दिसतो. पितृसत्ताक समाजाच्या माध्यमातून पुरुषाचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात वर्चस्व टिकून राहिले. केवळ स्त्री आहे म्हणून त्यांची पिळवणूक आणि शोषण केले गेले. स्त्रियांच्या जगण्यावरील नियंत्रण, त्यांच्या उत्पादन सत्तेवरील नियंत्रण, त्यांच्या

मालमत्तेवर नियंत्रण तसेच लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवून पुरुषाने आपले वर्चस्व टिकवून ठेवले. कुटुंबाच्या माध्यमांतून धर्म, जात, आर्थिक व्यवस्था, आर्थिक संस्था, राजकीय संस्था, प्रसार माध्यमे, शैक्षणिक संस्था या सर्व क्षेत्रामध्ये पुरुषाचेच वर्चस्व व सत्ता दिसते. या सर्व माध्यमांतून स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते आणि भेदभाव, लिंगभेद व वर्चस्व टिकून राहते. यालाच पुरुषप्रधान व्यवस्था म्हंटले जाते. या व्यवस्थेमुळेच भारतातलेच नव्हे तर जगातील बहुतांश राष्ट्रात स्त्रियांचे दुय्यम स्थानाचे सार्वत्रीकरण झाले आहे.

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली भारतातील स्त्रिया घराबाहेर पडून स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभागी झालेल्या दिसतात. त्यानंतर मात्र परत स्त्री ही “चूल आणि मूल” या परिघातच वावरत असल्याचे दिसून येते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधानामध्ये मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वाच्या माध्यमातून काही हक्क व विशेष तरतूदी करण्यात आल्या. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १४ अंतर्गत स्त्री – पुरुष यांना राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात समान हक्क व संधी देवू केलेले आहेत. या हक्काच्या संरक्षणाच्या व हक्काच्या दृष्टीकोनातून अनेक कायदे ही झाले. उदा. हिंदू विवाह कायदा – १९६६, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, सती प्रतिबंधक कायदा, समान वेतन कायदा, अशिलल प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, स्त्रीभ्रूण हत्या प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक अत्याचार प्रतिबंधक कायदा इत्यादी स्त्रियांसंबंधी कायदे करण्यात आले. १९७४ ला स्त्रियांच्या दर्जा संबंधी एक अहवाल सादर केला. ज्यामध्ये स्त्रियांचा सर्व क्षेत्रातील दर्जा दुय्यम आहे. असे स्पष्ट करण्यात आले. १९७६ मध्ये महिलासंबंधी राष्ट्रीय नियोजन (National Plan for Women) हे निर्माण करण्यात आले. २००० मध्ये National Perspective Plan for Women ही योजना महत्वपूर्ण ठरली. कारण यामध्ये स्त्रियांच्या विकासाचे व्यापक दृष्टीकोनातून मसूदा तयार करण्यात आला. १९९१ – २००० मध्ये पोषण आहारासंबंधी (मुलीसाठी) धोरण करण्यात आले. तसेच शिक्षण, स्वास्थ्य, लोकसंख्या धोरण असे अनेक धोरणे अस्तित्वात आणली गेली. त्याशिवाय पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या विकासाला महत्व देण्यात

आले तरीसुध्दा स्त्रीप्रश्न किंवा समानतेची उद्दिष्ट साध्य होत नसल्याचे दिसून आले. स्वातंत्र्याला ५९ वर्षे झाली. तरीही विकासाचे फायदे असमान झाल्याचे दिसते. अनेक सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक अडथळ्यामुळे स्त्रियांचा राष्ट्रीय विकासात हातभार लागत नाही. त्याचा विकासावर परिणाम होतो. स्त्रियांमध्ये सामर्थ्य निर्माण करणे, त्यांच्या सबलीकरणासाठी स्त्रियांना सुशिक्षित, प्रशिक्षित जाणीव – जागृती करणे आणि महत्वाचे म्हणजे आर्थिक दृष्टीकोनातून त्यांना मदत करून तिचे कुटूंबातील स्थान उंचावणे हे गरजेचे आहे. स्त्रियांना आर्थिक दृष्टीकोनातून स्वयंपूर्ण केल्यास तिच्या सामाजिक, राजकीय दर्जात ही बदल होत असते असे मत अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांनी मांडलेले आहे. यातूनही तळागाळातल्या ग्रामीण मागासवर्गातील आणि गरीब स्त्रियांची स्थिती अधिकच खालावलेली दिसते कारण या स्त्रियांना पुरेसा आहार मिळत नाही. त्यामुळे स्वास्थाचे प्रश्न निर्माण होतात. आर्थिक, सांस्कृतिक कारणामुळे मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. त्यामुळे या स्त्रिया नेहमी आर्थिक दृष्टीकोनातून परावलंबी असल्याचे दिसतात. परावलंबनामुळे स्वतःचे अस्तित्त्व, आत्मविश्वास नाहीसा होतो. या सर्व पार्श्वभूमीवर आधारित महाराष्ट्रात स्त्रियांना स्वावलंबी करण्याच्या दृष्टीकोनातून अनेक योजना राबविण्यात आल्या. त्यांचे श्रेय भारतातील विशेषतः महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीला जाते. महिलांच्या बरोबरीने महाराष्ट्राने बालकांचाही विचार केला आहे. याचे कारण २१ व्या शतकात अजून ही बालकांच्या संगोपनाची बहुतांश जबाबदारी ही आईवरच येते. आईच्या स्थितीचा मग ती चांगली असो अथवा वाईट तिचा परिणाम बालकावर होत असतो. म्हणून महाराष्ट्र शासनाने महिलांच्या बरोबर बालकांसाठी योजनेचा विचार केला.

महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ मधील विषय सूचीतील कृ - २२ (१ व २) कृ - ४४, कृ - ९७, कृ - ९८ विषय महिला व बालकासंबंधी आहेत. या विषयांमध्ये महिला व बालकल्याण विषयक कार्यक्रम व संघटनांची तरतूद केलेली आहे. महिला व बालकांसाठी असा स्वतंत्र विषय ठेवण्याचे कारण म्हणजे हे दोन्ही घटक समाजाकडून दुर्लक्षिले गेले होते. या घटकांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी आणि त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी विशेषत्वाने महिला व

बालकल्याण कार्यक्रम राबविणे आवश्यक होते व त्यासाठी महिला व बालकासंबंधीचे स्वतंत्र विषय जिल्हा परिषदेच्या अधिनियमातील जिल्हा परिषदेची कार्ये सांगितलेल्या प्रथम अनुसूचित ठेवण्यात आली. परंतु या विषयासंबंधी कार्यक्रम राबविण्यातही सुसूत्रतेचा अभाव आढळून येतो. त्यामुळे १९९२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने प्रत्येक जिल्हा परिषदेत “महिला व बालकल्याण समिती” ची स्थापना करणे अनिवार्य केले.

महिला व बालकल्याण समितीत एक सभापती व आठ सदस्य असे एकूण ९ सदस्य असतात. त्यापैकी ७०% महिला सदस्या असावेत व सभापती महिला असावी अशी अपेक्षा आहे. कोल्हापूर जिल्हा परिषदेतील महिला व बालकल्याण समितीत सर्वच महिला सदस्या आहेत. त्यामुळे त्या समितीद्वारा महिलांसाठी एक व्यासपीठ निर्माण झाले आहे. त्याचबरोबर शासकीय अधिकारी म्हणून महिला व बालकल्याण अधिकारी व इतर कर्मचारी वर्ग असतो. महिला व बालकल्याण समिती शासनाने ठरवून दिलेल्या २४ योजना व्यतिरिक्त इतर योजना ही ठराव घेऊन राबवू शकते.

जिल्हा परिषदेतील महिला व बालकल्याण समिती स्थापण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे महिला व बालकासंबंधीत असणाऱ्या विस्कळित कार्यक्रमांत एकसुत्रता आणणे हा होता. महिला व बालकासंबंधीत असणारे सर्व कार्यक्रम आता महिला व बालकल्याण समितीद्वारे राबविण्यात येतात. या समितीत सर्वच सदस्या हया महिला असल्याने ही समिती महिलांना आपलेशी वाटते. अर्थात, समितीच्या स्थापनेमुळे कार्य क्रमही महिलांसाठी व कार्यक्रम राबविण्यात ही महिलांचा पुढाकार अशी स्थिती दिसत आहे.

महिलाप्रमाणेच बालकांचीही स्थिती दयनीय आहे. लोकसंख्येच्या या दोन “मोठ्या घटकांना शतकानुशतके दुर्बल ठेवण्यात आल्यामुळे एकूण समाजजीवनाची अधिक हानी झाली आहे. आपल्या मागासपणाचे आणि लोकशाही समतेच्या व सहभागाच्या अक्षमतेचे ते मुख्य लक्षण आहे, असे म्हणता येईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधनाची खालील उद्दिष्टे आहेत .

- १) महिला व बालकल्याण कार्यक्रम समजावून घेणे.
- २) महिला व बालकल्याण समिती राबवित असलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे.
- ३) कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीचा आढावा घेणे.
- ४) लाभधारक महिलांच्या दर्जात काय बदल झाला आहे याचा अभ्यास करणे.
- ५) दिलेल्या योजनांचा योग्यप्रकारे उपयोग होतो का ? यांची पाहणी करणे.
- ६) महिला व बालकल्याण समिती व कार्यक्रमांचे मूल्यमापन करणे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

महिला व बालकल्याण समितीमार्फत अनेक योजना राबविल्या जातात. पण शासनाकडून योजनांच्या फलश्रुतीबदल मूल्यमापन (Feedback) कधीच घेतले जात नाही. त्यामुळे या योजनांचा लाभार्थीना होणारा फायदा, योजनेअंतर्गत प्रक्रियेतील त्रुटी, अडचणी, जाणून घेणे आवश्यक आहे. पण शासनाकडून ही कृती केली जात नाही. त्यामुळे संशोधनाच्या माध्यमातून केलेल्या अभ्यास शासनाला उपयोगी ठरणार आहे. शासनाने धोरणात्मक निर्णय घेताना या सूचनांचा, त्रुटीचा संदर्भ घेतल्यास योजनांचे उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास हातभार लागेल.

स्थानिक पातळीवर प्रामुख्याने महिला व बालकल्याण शासनाच्या कार्यक्रमाबद्दल महाराष्ट्रातील विद्यापीठ, शासन व इतर संस्था याविषयी कोठेही संशोधन झालेले नाही. स्त्रिया व बालके ही दुर्बल घटकांचा एक महत्वाचा भाग आहे. म्हणून कोल्हापूर जिल्हा परिषदेद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या महिला व बालकल्याण कार्यक्रमांचा अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निवडलेला आहे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत संशोधनात महिला व बालकल्याण समितीच्या कार्यक्रमाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी कोल्हापूर जिल्हयातील तीन तालुक्यातील लाभार्थींचे सर्वेक्षण करण्यात आले आहे. त्यातून जिल्हा परिषदेत स्थापन झालेल्या महिला व बालकल्याण समितीच्या स्थापनेनंतर महिलांवर झालेला परिणाम अभ्यासणे संशोधनात अभिप्रेत होते.

नमुना निवड :-

महिला व बालकल्याण समितीच्या लाभधारक महिलांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हयातील १२ तालुक्यांपैकी ३ तालुके निवडण्यात आले. यामध्ये करवीर, गडहिंग्लज आणि कागल तालुक्यांचा समावेश होतो. २००३ ते २००६ या तीन वर्षात कार्यालयाने पुरविलेल्या याद्यांप्रमाणे ४,५६६ महिलांनी महिला व बालकल्याण कार्यक्रमाचा लाभ घेतला होता. त्यापैकी या तीन तालुक्यांतील लाभार्थी १,३८९ इतके होते. त्यातील १५% लाभार्थी म्हणजे २०८ महिला लाभधारक, एकूण १५ गावांतून यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने निवडण्यात आल्या. परंतु त्यापैकी १०० लाभधारक उपलब्ध होऊ शकले. तसेच महिला व बालकल्याण कार्यक्रमात सहभागी असणाऱ्या महिला सदस्या व जिल्हा परिषदेच्या महिला सदस्या आणि प्रशासकीय कर्मचारी यांची मुलाखत घेण्यात आली.

संशोधन पध्दती व माहिती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व दुय्यम माहिती संकलन केलेले आहे. प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी लाभधारकांद्वारे प्रश्नावली भरून घेवून आणि महिला व बालकल्याण समितीचे सभापती, समिती सदस्या, जिल्हा परिषद सदस्या व प्रशासकीय अधिकारी आणि कर्मचारी यांची मुलाखत घेऊन माहिती संग्रहित केली आहे.

दुय्यम माहितीसाठी राज्यशासनाने महिला व बालकल्याण समितीसंबंधीचे पुस्तक, मासिके नियतकालिके , वृत्तपत्रातील बातम्या, ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत संशोधन ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक राजकीय स्थितीवर प्रकाश टाकणारे आहे. शतकानुशतके महिलांना समाजात निम्न दर्जा देण्यात आला आहे. त्यामुळे महिलांच्या कल्याणासाठी समाजसुधारकांनी व शासकीय पातळीवर जोरदार प्रयत्न झाले. परंतु महिलांच्या स्थितीत म्हणावा तेवढा आजही बदल झाल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे शासकीय पातळीवर नव्याने प्रयत्न केले जावू लागले. याचा परिणाम म्हणजे ७३ वी घटना दुरुस्ती होय. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने ग्रामीण राजकीय सहभागाचा मार्ग सोपा झाला. त्याचबरोबर महिला व बालकल्याणविषयक कार्य क्रमातील त्यांचा सहभाग वाढला. शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढावा, अशी अपेक्षा आहे. या अपेक्षा व ध्येय यातील अडथळे जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले होते.